

Sipos Balázs:

**„Az igazi történelmi élmény”. Márai Sándor naplói és 1945–1948-
ábrázolásai**

Előadásomban a naplóíró Márai Sándor különböző 1945–1948-as feljegyzéseit elemzem és hasonlítom össze. Először azonban – a szakirodalomtól eltérő módon – vizsgálom a napló és más műfajú Márai-szövegek viszonyát és ismertetem Márai naplóról vallott elgondolásait. Ezután a teljes naplók 1945–1948-as köteteit, az utólag megkonstruált és részben átírt „Napló 1945–1957”, valamint az „Emlékezések” alcímű önéletrajzi regény, a „Föld, föld!...” egyes részeit vetem össze.

Márai Sándor nem tipikus naplóíró volt. Nem élete eseményeit kívánta megörökíteni, nem a vele, hanem a benne történeteket akarta lejegyezni. Naplói ugyanúgy a vallomás műfajához állnak közel, ahogy az „Egy polgár vallomásai” vagy például a „Föld, Föld!...”

Márai a napló műfaját irodalmi gyakorlatok után próbálta ki: első regénye, a „Bébi vagy az első szerelem” formáját tekintve napló. Közel egy év „feljegyzéseit” tartalmazza és érinti az elbeszélő korábbi naplóírói tevékenységét, azaz valamiféle szerzői önreflexióról is tudósít. A regény azonban nem hasonlít Márai későbbi naplóihoz, se időhöz való viszonyát, se öniróniáját, se az ellentétek használatát tekintve. Ezek a tulajdonságok az 1934-ben publikált „Naptárcsere” című tárcanovellát jellemzik, amelyben a fontos–nem fontos Márai naplóira jellemző megkülönböztetés is hangsúlyosan szerepel. Előző évi naptárát szemlélve az elbeszélő azt állítja, hogy ami fontosnak számított *akkor*, az ma már nem az. Idézem: „S ami »fontos« csakugyan történt, annak nem találok nyomát az előjegyzési naplómban... Az csak úgy történt, mellékesen.” A múlt tehát szétesik, nem áll össze egységes történetté – ez pedig a Márai naplóiban olvasható és azokból kiolvasható történelemszemlélet lényege.

A Jules Renard-naplóról írt 1935-ös Márai-esszé szintén mutatja, hogy Márai irodalmi naplót akart írni, s nem olyat, mint például Móricz Zsigmond, akinek lejegyzései ugyan naplót alkotnak, olykor inkább naptárra (például Török Sophie naptárára), olykor háztartási könyvre emlékeztetnek.

A naplóíró Márai szövegeit úgy formálta meg, hogy folyamatosan reflektált a világirodalmi példákra, azaz másként olvasandó szövegek ezek, mint egy „valódi” napló – ahogy az „Egy polgár vallomásai” vagy a „Föld, Föld!...” is másként olvasandó, mint egy „valódi” önéletrajz. (Utóbbi kapcsán Szegedy-Maszák Mihály „kitalált önéletrajz” fogalmára utalnék.) Márai az önéletrajzi regényekben ugyanazt „az igazi történelmi élményt” kívánta megragadni, mint a naplóiban, és mint egyéb, „történelmi” regényeiben.

Mit is jelent ez a bizonyos „igazi történelmi élmény”? Valamiféle „személyes világtörténelmet” – ahogy az 1948-as naplóban szerepel. Ugyanezt az 1943–

1944-es naplóban például így írta körül: „Nincs butitóbb, ernyesztőbb, mint a történelem vagy amit ’történelmi idő’-nek neveznek. 1910-ben gondolni és tökéletes formában kifejezni valamit, amitől értelmesebb lesz a világ: ez az igazi történelmi élmény. A többi, szenny, rendetlenség, vér, szenvedés, ostobaság.” 1945-ben többek között így: „[...] a jó történetíró olyan, mint a költő: *látomása* van a világi cselekményről. Az a történetírás, amely csak megállapít és csoportosít, nem ad képet az *élményről*, melynek tartalma az emberi sors az időkön át, halott törmelékeket rakosgat, címkéz, skatulyáz.” Az 1947-es úti jegyzeteit (tehát egy másik naplót) olvasva pedig ezt írta naplójába: „[...] az utazásból csak az a fontos számomra, ami az út élményének hatása alatt *bennem* történik [...], s nem a világ...” Illetve: „Igaza van [André Gide-nek], amikor azt írja, hogy naplójának csak azok a részei érdemelnek figyelmet, amelyekben nem ad hírt semmiféle időszerűségről. A gondolat csak akkor életképes, ha nem tapad hozzá az időszerű nehezéke.”

Ez a szándék magyarázhatja, hogy Márai naplóiban jelen időt használt, amivel éppen eltávolít a történelemtől: a nyelvész Tolcsvay Nagy Gábor szerint ez a „sajátos nyelvtani jelen idő [...] megszünteti az elbeszélte esemény múlt jellegét.” Az eddigiek mind azt mutatják, hogy Márai naplóihoz nem tipikus történelmi forrásként, hanem a klasszikus „én-forrásoktól” eltérő módon érdemes vagy így is érdemes közelíteni. A Márai-napló ugyanis „[...] a műalkotás és dokumentum határvonalán táncoló szöveg [...]” – ahogy Anna Frank naplójáról írta Philippe Lejeune.

Ebből a szépirodalmi naplófolyamból az 1945–1948-as köteteket választottam ki. Előadásomban egyrészt az úgynevezett teljes naplókról fogok beszélni, másrészt a *Napló, 1945–1957* című kötetről, amelyet Márai Sándor állított össze. Elsősorban ezeket fogom összehasonlítani.

A kettő között nem csupán az a különbség, hogy az egyik minden bejegyzést tartalmaz, a másik pedig csak válogatás. Márai a kiadásra készülve átírt bizonyos egykorú szöveghelyeket és ezzel olykor a jelentésüket is megváltoztatta. Ami szintén arra utal, hogy „az igazi történelmi élmény” számára nem az események pontos lejegyzését jelentette (ahogy ugyanezt példázza, hogy olykor ugyanazt az eseményt két módon is megírta a „teljes naplóban”, keresve a jobb formát). Márai nem hazudni akart, hanem hiteles kívánt lenni, azaz a *Napló, 1945–1957* – Philippe Lejeune fogalmai szerint – nem tudatosan vállalt kitalációkat tartalmazó autofikció, hanem igazságra törekvő antifikció. Ám nem csupán napló, hanem fiktív elemeket tartalmazó napló és memoár egyszerre.

A kétféle napló, tehát a „teljes” és az 1945–1957-es összevetésekor továbbá arra is figyelemmel kell lenni, hogy az előbbi kötetek politikai, kulturális környezete a második világháború utáni Magyarország, míg a „rövid verzióé” az Egyesült Államok, és még inkább a nyugati magyar emigráció (ez magyarázhatja például a Bárdossy Lászlót „mentető” részek kihagyását az 1945–1957-es kötetből).

A „teljes” és a „rövid” naplók elemzése során a segíthet a „Hallgatni akartam” című memoár, a már említett „Föld, föld!...” és ennek „teljes változata”; az „Európa elrablása” című 1947-es útinapló; a „San Genarro vére” című 1965-ös „harmadik személybe kivetített önéletrajz”; és a szintén a tárgyalt korszakban játszódó és 1945 szeptemberéig megírt „Szabadulás” című regény.

Első példánk az egykorú feljegyzések (teljes naplók), a „Napló 1945–1957” és a „Föld, föld!...”, illetve az ezekbe foglalt történelmi tapasztalat(ok) viszonya. Utóbbi két írásában Márai a történet vége (a megírás ideje) felől rendezte el tapasztalatait, mégpedig úgy, hogy új jelentéssel ruházott fel korábbi eseményeket. Ráadásul egységes történetet próbált alkotni: olyat, amelyben élettörténete, személyisége is koherens – vagy legalábbis *koherensebb annál, mint amit a napló kézírata mutat a tépelődő, egy-egy kérdésben önmagával ellentétbe kerülő Márairól.*

A „Napló 1945–1957”-ben egyrészt olyan módon tette egységessé a szöveget, hogy sok mindent kihagyott. Az átélt események hatására új koncepció szerint rendezte el és egységesítette az életeseményeit (azaz konceptualizált). Másrészt ez magyarázza a már említett átírásokat is.

Az egységesítést látjuk akkor is, ha azt vizsgáljuk: hol kezdődik és hol ér véget a „Napló, 1945–1957” című kötet? A Leányfalun megjelenő orosz katona és a rabbi találkozásának, karórája elrablásának elbeszélése az első történet, és az amerikai állampolgárság megszerzése, az eskü leírása az utolsó. Egy 1945 elején kezdődő és 1957-ben végződő útról van tehát szó: a haza elvesztéséről és egy új otthon megtalálásáról. Két idegen kultúrával való találkozásának, illetve a haza anyanyelvben és nemzeti kultúrában való „átmentésének”, „felépítésének” történetét követhetjük nyomon. És ettől az „oroszok” megérkezése lesz az indulást motiváló tényező (ezzel a jelentéssel ruházza fel a szerző).

Ehhez képest az 1945-ös teljes napló elején nem az oroszok megjelenésének hatására merül fel az emigrálás gondolata, hanem már igen korán belső társadalmi okok miatt: „[...] az első alkalommal elmegyek ebből az országból, ahol magyar, sváb, zsidó egyformán megtagadták az igazi műveltséget.” Buda ostromakor, miközben számot vetett azzal, hogy könyvei, ruhái, mindene elpusztul, azt írta: „De talán jó lesz arra [ez a pusztulás], hogy a végén, ha menni kell, könnyű poggyással induljak útnak.” Pár oldallal hátrébb a bécsi és az amerikai vagy angliai emigráció lehetőségét mérlegelte („Talán Bécs, ha nem pusztul el. Talán ott lehetne átélni az elkövetkező egy-két esztendő, amíg tökéletesen megtanulok angolul, – írni is! – amíg kinyílik a világ, jární kezdenek a hajók.”). Majd konkrétabb tervet sző: két évig marad Magyarországon, azalatt megtanul angolul, és „akkor remélhetem, hogy kijutok ebből a robinsoniádából külföldre. Itt nem köt többé semmi [...]”.

Az 1945–1957-es naplóban ennek direkt nyoma szinte nincs is. Csak az 1945-öt lezáró utolsó előtti bejegyzésben merül fel, a svábok kitelepítése és nagyhatalmak könyörtelen politikája miatt, hogy ki kellene lépni „– így vagy úgy – ebből a társadalomból. Ebből a világból.”

Azt látjuk tehát, hogy Márai már 1945 elején úgy döntött, hogy emigrálni fog, és ezt 1945-ös teljes naplójában többször meg is írja. Ugyanakkor a „Napló 1945–1957”-ben ezt az elhatározását (konkrét módon) nem említi, miközben ez a szöveg az „oroszok” magyarországi megérkezésétől az ő amerikai „megérkezéséig-befogadásáig” tartó útját mutatja be, amitől az „oroszok” megérkezése lesz az indulást motiváló tényező. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a következő évek („teljes”) naplóinak tanúsága szerint olykor elbizonytalanodott az emigrálást illetően, olykor más okokat (elsősorban személyes írói lehetőségeinek szűkülését, megszűnését) említ.

Mindez két szempontból is érdekes.

Egyrészt azért, mert a „rövid napló” egy 1957-es bejegyzése azt az értelmezést is megengedi, mintha Márai attól való félelmében távozott volna, hogy „kényszerítik cinkosnak egy gaztettben” (ennek persze lehetett *megerősítő szerepe* az indulásában). Mindez *az emigrálás okainak elmagyarázása céljából írt* „Föld, föld!...” utólagos beállításához hasonlít, amelyben az író személyes üldözése és elhallgattatása az emigráció fő motívuma. Amiről pedig már Rónay László is megírta, hogy kissé egyoldalú ábrázolás: Márai az 1945–1948 közötti hazai irodalmi életet elfogultan ítéli meg, mivel „nem vesz tudomást arról, hogy élénk és színes volt a kép”, és saját írói sikerei helyett inkább a negatív politikai kritikákat említi. Ami a teljes naplókra nézve is igaz.

Másrészt azért, mert élesen felveti a kérdést: miért tekintik bizonyos mai olvasók Márai életére és a történeti eseményekre vonatkozó *hiteles forrásnak* az önéletrajzi regényt, alcíme szerint „Emlékezések”-et (miközben az ugyanúgy a történet vége felől újrakonstruált „Napló, 1945–1957”-et nem). Miért hogy mégis 1948-ból visszatekintve, az emigrálás, majd Magyarország sztálinizálása felől olvassák a teljes naplókat is?

Erre a félreolvasásra jó példa a Vörös Hadsereg ábrázolásának értelmezése. Az irodalmár Z. Varga Zoltán azt írja erről a teljes naplókat elemezve: Márai az oroszokat „a németekhez és a régi, bukott, majd az új [...] magyar rezsimek szimpatizánsaihoz képest [...] a természeti népek őszinteségét mutató kollektívámként ábrázolja. Elképzelhető, hogy az oroszokról alkotott kép [...] számára csupán ellenpont a közelmúlt és a bontakozó jelen hatalmi elitjének jellemzéséhez.”

Ez tévedés. Egyrészt egykorú naplókról van szó, így ezekben utólagos szempontok és tapasztalatok nem voltak érvényesíthetők. Másrészt a teljes naplóban és a „Napló 1945–1957”-ben ez a beállítás eltér, és éppen az említett átírások miatt. Ha megnézzük a „Napló, 1945–1957” első bejegyzését és az utána nem szereplő, azaz a teljes naplóból kihagyott részeket, akkor azt látjuk, hogy a magyar kommunistákkal való találkozás után, *az utólagos átírás során Márai éppen „az oroszokkal” kapcsolatos negatív sztereotípiákat erősítette.*

Az átírt szövegrész egésze is negatívabb, a pusztulást hangsúlyozza (ezt kívánom megmutatni a kiemelt szavakkal). A rabbi órája elrablásának leírása után Márai a „teljes naplóba” ezt írta: „Az órák iránt mutatott szenvedélyük

érdekesebb. Mi lehet emögött? Nincs *Oroszországban* elég óragyár? Talán más is: a racionalizált, gépi civilizációban *nevelt* orosz tömegek hirtelen feléledt időélménye?” Majd a „végső”, filozofikus tanulságot felvezető rész így kezdődik: „Most olvasom Spengler időmagyarozatát [...]”

Ugyanez az 1945–1957-es változatban: „Mi lehet e szenvedély mögött, mellyel a Vörös Hadsereg katonái az órákra *vetik* magukat? Nincs a *Szovjetben* elég óragyár? Talán más is e szenvedély *rugója*: a gépi civilizációba *kényszerített* orosz tömegek [...] E napokban, mert *éppen nincs* más könyv a kezem ügyében – *amikor a világitás és az élethelyzet engedi* –, megint Spenglert olvasom. A szakaszt, amely bizonyítani szeretné [...]”

A „[rá]vetik”, az „Oroszországban” helyett a „Szovjetben” és a „nevelt” helyett használt „kényszerített” az eredetinel negatívabbá teszük „az oroszok” ábrázolását (az órarugóra utaló „szenvedély rugója” viszont iróniát csempész a szövegbe). Ráadásul az 1945–1957-es változatból kimaradt, hogy „a tiszték, ha megtudnak ilyesmit [rablási történetet], szigorúan büntetik”. Azaz Márai nem saját élményét írta meg 1957-ben, hanem valaki másét.

Ami az eredeti napló és az 1945–1957-es kötet közötti további különbségeket illeti, Z. Varga a „zsidóság” és a „magyarság” ábrázolását emeli ki. Részletesen tárgyalja az 1945-ös teljes napló és a „Napló 1945–1957” „zsidó”-ábrázolásában lévő különbségeket, Márai teljes naplóban szereplő zsidóellenes kijelentéseit, kitérve az Ortutay Gyula naplójában leírt 1939-es esetre, amikor Márai „bizonygat[t]ja a zsidó faj nagy bűneit”, valamint az „zsidó fasizmus” tételére. Úgy vélem, itt nem az a kérdés, hogy Márai antiszemita volt-e, hanem az: mit tükröznek ezek a feljegyzések.

Ennek kapcsán először a „Szabadulás” című regényt hoznám fel. Ebben a koncentrációs táborból megszökött, szerettei elvesztésébe beleőrült asszony és a főhősnő hosszú párbeszédet folytat, amely beszélgetés a „keresztény középosztály” bizonyos csoportjainak összetett társadalom-percepciójára utal. Ebben – a regény szerint – megfért egymás mellett a „zsidóság” állítólagos faji jellegéről való elmélkedés és az antiszemitizmus elítélése.

Ugyanezt tapasztalhatjuk a teljes naplóban is. Azaz 1945 nem volt cezúra, a holokauszt után (amely naplói tanúsága szerint rendkívül megrendítette) Márai nem gondolt másként a „zsidóságra”, mint korábban. Miközben érezhetően feldúlta, hogy antiszemitának ábrázolták „egy vicclapban” („csaknem eszelős aljasság”; „éppen ezt írja és éppen rólam!”), azt is lejegyezte: „A góg és a makacsság, mellyel a zsidóság ma is körülkerítései a maga lelki különállásának, a befogadó közösségtől elforduló magatartásának alaphelyzetét, nem változott a Szentély pusztulása óta.” Ez sokban emlékeztet arra, amit 1926-ban az „Istenek nyomában. Egy utazás regénye” című útirajzában írt, ahol Palesztinában kikelt a „zsidók fajvédelme” ellen. Szegedy-Maszák Mihály szerint részben azért, mert mint „magyarrá lett németek ivadéka” asszimilációpárti volt és elítélt mindenféle különállást – más társadalmakban is!

Naplóiban folyamatosan „másik-csoportként” írt a „zsidóságról”, hol népként, hol társadalomként azonosítva. Márai elképzelése szerint ugyanis a társadalmat elkülönülő és eltérő jellegzetességekkel rendelkező csoportok alkotják: az arisztokrata „race”, a falun élő németbarát svábok, a „kollektív bűnt” elkövető magyarok és „a” zsidóság. Azzal ez ellentmondással pedig nem foglalkozott, hogy milyen következményei volnának annak: „a” magyarságot részben asszimilált csoportok (szerinte: városban élő svábok, konvertiták stb.) alkotják. Társadalomképe tehát finoman szólva se volt kiforrott. Továbbá hajlamos volt a túlzó leegyszerűsítésre, aminek példája a kommunisták azonosítás 1948-ban a „zsidókkal”. De ekkor is leírta: „Akármilyen borzalmas lesz: ez a világ mégis inkább az én világom, mint volt négy év előtt, mikor a fasiszta elmebaj dühöngött.”

Azt látjuk tehát, hogy Márai különbséget tett a „magyarság” és a „zsidóság” között, nem egyféleképpen gondolkodott a két csoport kapcsolatáról, és nem jellemezte az úgynevezett „kedélyes, úri zsidózás”. És azt, hogy az antiszemita és a nem-antiszemita között nem ott húzódott és nem volt olyan éles a határ, ahogy ma gondolnánk.

Előadásomban azt próbáltam bemutatni, hogy Márai naplói olyan szépirodalmi szövegek, amelyek leginkább azért érdekes források, mert általuk és más szövegek által egy gondolkodásmód módosulásai tanulmányozhatók. A vizsgálatot egyrészt segíti, hogy sok más szövegben (regényben, emlékezésben) tárgyalta ugyanazt az időszakot. Másrészt viszont éppen a sokféle szöveg sokféle ábrázolásmódja viszi könnyen félre a naplók értelmezését.